

ŁUKASZ KRZYŻOWSKI
Kraków

ROMOWIE WOBEC WYZWAŃ NOWOCZESNOŚCI

Kiedy w 1953 r. ukazało się pierwsze wydanie książki najwybitniejszego cyganologa polskiego Jerzego Ficowskiego *Cyganie polscy*¹, opinia publiczna i ówczesna władza uświadomiły sobie, jak odmienną kulturą cechuje się mniejszość romska. Ficowski przedstawił nieomal wszystkie aspekty życia Romów, od codziennych zajęć po wytwory kultury duchowej oraz rytuały przejścia.

Pół wieku później podobnej syntezy kultury grupy Polska Roma dokonała Agnieszka J. Kowarska w książce *Polska Roma. Tradycja i nowoczesność*². Od czasów publikacji prac Jerzego Fi-

cowskiego wiele się zmieniło w obyczajowości Romów. Należy przede wszystkim wziąć pod uwagę wpływ ich przymusowej asymilacji. Wędrowny tryb życia większości Cyganów w Polsce był najważniejszym czynnikiem określającym kształt ich kultury³. Jego likwidację komunistyczny rząd polski uznał za cel priorytetowy w polityce wobec mniejszości narodowych i etnicznych⁴. W 1983 r. milicja zarejestrowała już tylko 34 rodziny, które nie poddały się akcji osiedleńczej⁵. Zlikwidowana została podstawowa cecha konstytuująca kulturę rromską — nomadyzm, a fakt ten przyczynił się niewąt-

Adres do korespondencji: lkrzyzowski@gmail.com

1 J. J. Ficowski, *Cyganie polscy — szkice historyczno-obyczajowe*, PIW, Warszawa 1953.

2 Agnieszka J. Kowarska, *Polska Roma. Tradycja i nowoczesność*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2005, stron 244.

³ Pierwszą akcję osiedleńczą państwo zorganizowało w 1952 r.

⁴ A. Mirga, *Wybór i przymus w procesie asymilacji Romów w Polsce*, „Prace Etnograficzne” 1993, z. 32, s. 99.

⁵ A. Bartosz, *Nie bój się Cygana*, Pogranicze, Sejny 2004, s. 151.

pliwie do zmiany postrzegania własnej kultury przez Romów i do częściowej jej redefinicji. Oczywiście jądro, w postaci kodeksu *romanipen*, pozostało nienaruszone, jednak codziennego funkcjonowanie, już „wewnątrz” społeczeństwa dominującego, przyczyniło się do wytworzenia pewnej zasady, którą Marian G. Gerlich nazywa „normą przyzwolenia”. Pozwala ona na zawieszanie *romanipen* i — bez jego dewaluacji — funkcjonowanie członków społeczności romskiej w nowych realiach⁶.

Agnieszka J. Kowarska podjęła się niezwykle trudnego zadania — analizy społeczności romskiej od jej wnętrza, od środka romskiej rodziny. Obrzędowość rodzinna przedstawiona jest z perspektywy pojedynczych jej członków. Tak dobrany materiał uświadamia niezwykle różnicowanie kulturowe społeczności romskiej, nie tylko między czterema głównymi grupami romskimi zamieszkującymi terytorium Polski, ale przede wszystkim odmienność zachowań, ocen i przekonań w grupie rodowej (s. 11).

Wiarygodność opisu zwyczajów romskich potwierdza zebrany materiał empiryczny, na podstawie którego powstała omawiana monografia. Autorka zgromadziła 137 wywiadów swobodnych, 57 obserwacji uczestniczących i nieuczestniczących, 11 zapisów wideo z uroczystości rodzinnych i 170 fotografii. Uzyskanie tych danych było możliwe dzięki zaufaniu, jakie Kowarska zdobyła u Romów. Jest to szczególnie trudne w sytuacji wzmożonego zainteresowania badaczy mniejszością romską, co doskonale odzwierciedla liczba publikacji na jej temat tylko w jednym roku⁷.

Czego dowiadujemy się z książki *Polska Roma. Tradycja i nowoczesność?* Pierwszy rozdział rozpoczyna się opisem organizacji życia społecz-

negu Romów. Autorka, przedstawiając tradycyjny system przywództwa, które sprawuje wśród Romów starszyzna oraz *Szero-Rom*⁸, dostrzega również wpływ młodych, wykształconych liderów romskich na kształt kultury tradycyjnej. Analizy nowego typu przywództwa podejmuje wielu naukowców, ponieważ problem ten często implikuje konflikty wewnątrz społeczności romskiej⁹. We fragmencie poświęconym zachowaniom tabuicznym (*mageripen*) Kowarska przywołuje katalog skałań opracowany już przez Ficowskiego, dostrzega jednak istotne zmiany wynikające z przejścia od modelu rodziny wielopokoleniowej do nuklearnej. Otóż, w życiu prywatnym nieprzestrzeganie tradycyjnych nakazów nie pociąga za sobą konsekwencji społecznych. W rodzinie nuklearnej kategoria skalania często ulega zawieszaniu z przyczyn praktycznych. Pojęcie rodziny staje się więc główną kategorią wyjaśniającą organizację społeczności romskiej, ponieważ wyłącznie w jej obszarze przebiega proces socjalizacji. Młodzież, obserwując zachowanie dorosłych w czasie uroczystości rodzinnych, uczy się podstawowych zasad współżycia społecznego oraz poznaje hierarchię w strukturze społecznej grupy¹⁰. Romowie stawiają życie rodzinne na pierwszym miejscu. Jak zauważa

⁸Zwierzchnik grupy Polska Roma. Zajmuje się on sprawami mającymi znaczenie dla całej społeczności romskiej. Rozstrzyga spory wewnętrzne oraz wyjaśnia sytuacje, które mogą być uznane za „skalanie”.

⁹Na ten temat zob.: A. Mirga, N. Gheorghie, *Romowie w XXI wieku. Studium polityczne*, Universitas, Kraków 1997; E. Nowicka, *Romowie o sobie i dla siebie. Nowe wyzwania i perspektywy*, w: E. Nowicka (red.), *Romowie o sobie i dla siebie. Nowe problemy i nowe działania w pięciu krajach Europy Środkowo-Wschodniej*, Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2003; E. Nowicka, B. Cieślińska (red.), *Wędrownicy i migranci*, cyt. wyd.; M. G. Gerlich, *Romowie*, cyt. wyd.

¹⁰Autorka wskazuje na symboliczne znaczenie tańca w przekazie kulturowym Romów. Więcej na ten temat zob.: A. J. Kowarska, *Taniec i muzyka Romów jako nośniki wartości tradycyjnych*, „Dialog-Pheniben” 2001, nr 1; A. J. Kowarska, *Szkice o tańcach Romów*, Stowarzyszenie Romów w Polsce, Oświęcim 2003.

⁶M. Gerlich, *Romowie. Przekraczanie granic własnego świata*, Stowarzyszenie Romów w Polsce, Oświęcim 2001, s. 23.

⁷W roku 2005 pojawiły się aż trzy pozycje książkowe na temat Romów: recenzowana monografia, zbiór pod redakcją Ewy Nowickiej i Barbary Cieślińskiej (*Wędrownicy i migranci*, Nomos, Kraków) książka Anny Lubeckiej (*Tożsamość kulturowa. Bergitka Roma*, Księgarnia Akademicka, Kraków).

Kowarska: „rozdzielają oni praktykowanie wiary i życie społeczne własnej grupy. Najistotniejsze jest dla nich spotkanie wewnątrzrodzinne, gdyż obrządek kościelny jest dla nich tylko pretekstem do aktywowania życia społecznego” (s. 45). W kolejnych rozdziałach autorka dokonuje opisu współczesnych uroczystości rodzinnych związanych z rytuałami przejścia.

Autorka dokonała przełomu w zakresie naszej wiedzy na temat zachowań seksualnych Romów, rozvodu i ciąży. Jak zauważyła, zagadnienia te nadal są dla członków grupy Polska Roma tematem tabu. Kobieta ciężarna nie bierze aktywnego udziału w życiu społecznym, nie powinna też uczestniczyć w ważnych uroczystościach rodzinnych, jednak i tu następują zmiany związane z procesami integracyjnymi. Przykładem jest skrócenie okresu poporodowej „nieczystości” do miesiąca, pomimo zdarzającej się sporadycznie półrocznej izolacji (s. 70). Jak już wspominałem wcześniej, większość zakazów nie jest respektowana w życiu codziennym rodziny: „sytuacje nie do przejścia z punktu widzenia całej społeczności, są tolerowane z perspektywy rodziny [...]: Romowie przyznają, że na zachowania niezgodne z tradycją pozwalają sobie wyłącznie na gruncie czysto prywatnym, tzn. gdy zdarzenie obserwuje najwyżej mąż, żona, młodsze dzieci” (s. 63). O ile w szerszym kontekście społecznym, a zwłaszcza w stosunku do innych grup romskich, podkreśla się bezwarunkowe przestrzeganie tradycyjnego kodeksu *mageripen*, o tyle w rodzinie nuklearnej zasadność tych praktyk bywa podważana. Zakres funkcjonowania owej ambiwalencji tabuicznej jest doskonałym wskaźnikiem stopnia rzeczywistej integracji ze społeczeństwem dominującym. Mimo zauważalnych zmian tabu seksualne wciąż silnie zakorzenione jest w kulturze i wiąże się z odrębnością wieku oraz płci.

W kolejnych rozdziałach Kowarska przedstawia romską obrzędowość rodzinną związaną z przełomowymi etapami w życiu badanej grupy. Niezwykle ważną ceremonią rodzinną jest chrzest dziecka. Można mówić o adaptacji zwyczajów religijnych do kanonu romskiej kultury tradycyjnej. Chrzest można zatem analizować jako zabieg „oczyszczający”, związany z kodeksem *mageripen*. Jest to również szczególna okazja

do zorganizowania spotkania rodzinnego, które, jeżeli pozwalają na to finanse, bywa niezwykle okazałe i przyczynia się do podniesienia prestiżu całej rodziny. Według autorki, pierwsza komunia nie jest już tak silnie powiązana z kodeksem *mageripen* jak chrzest i bywa postrzegana jedynie jako kolejny etap życia religijnego jednostki. Dopasowanie elementów kultury „obcej” do grupowej „ideomatrixy”, czy też wybiórcza adaptatywność i przekształcanie elementów kultury dominującej, stanowiły i stanowią podstawową cechę konstytuującą społeczność romską. Stosunek Romów do ceremonii chrztu wydaje się potwierdzać ową tezę. Inaczej jest w przypadku „osiemnastki”. W społeczeństwie polskim skończenie osiemnastu lat stanowi swoisty ceremoniał — rytuał przejścia, ale w tradycji romskiej nie znajduje on uzasadnienia, ponieważ dorosłość definiuje się tam przede wszystkim przez fakt założenia rodziny i prokreację oraz prawo do głosu w grupie i samodzielność, a wśród Romów wciąż powszechne jest zawieranie związków małżeńskich w wieku 14–17 lat. Kowarska zauważa jednak, że Romowie czasem organizują skromne spotkania urodzinowe, nie biorą w nich jednak udziału starsi członkowie rodziny, co — jeśli weźmiemy pod uwagę znaczenie starszyny w życiu społecznym Romów — świadczy o braku poparcia dla tego typu innowacji. Analiza skali organizowania „osiemnastek” może być dobrym wskaźnikiem stopnia asymilacji do społeczeństwa dominującego w sferze zmiany wzoru kulturowego.

Następnie Kowarska dokładnie opisuje obrzędowość rodzinną związaną z zawieraniem związku małżeńskiego. Opisując tradycyjne formy („swatka”, porwanie — instytucja ucieczki obrzędowej, „kupno”, *mangavipen*) autorka dodaje, iż Romowie, będąc obywatelami państwa polskiego, dostosowują się do ogólnie przyjętych zasad społeczeństwa dominującego, zawierają również śluby cywilne i kościelne. Jednak tylko tradycyjne zaślubiny (*mangavipen*) mają dla nich wartość autoteliczną. Samo wesele jest jedną z najważniejszych uroczystości rodzinnych. W dokonanych przez autorkę opisach ceremonii weselnych uderza przywiązywanie ogromnego znaczenia do struktury hierarchicznej w organizacji życia społecznego Romów.

Bardzo ciekawa jest część książki poświęcona rozwodom. Respondenci utożsamiają go z rozstaniem, a nie ze stałym rozpadem małżeństwa. Rozwodu, w postaci trwałego anulowania związku, udziela jedynie instytucja autorytetu społecznego, ale dopiero zawarcie kolejnego małżeństwa sankcjonuje tę decyzję. Również zawieranie związków mieszanych (polsko-romskich) w grupie Polska Roma jest problematyczne. Romowie deklarują całkowity zakaz zawierania związków tego typu — jako niezgodnych z zasadami *romanipen*. Podstawowym powodem oficjalnego zakazu jest brak wiary w trwałość takiego małżeństwa, „a co za tym idzie ryzyko zmniejszenia prestiżu i pozycji społecznej członków rodziny” (s. 153).

Książkę Agnieszki J. Kowarskiej można odbierać na dwóch płaszczyznach. Po pierwsze, przypomina ona czysto etnograficzny, barwny opis obrzędowości romskiej, który pozwala odkryć kompleks zwyczajów romskich definiujących ich tożsamość grupową. Wczytując się w książkę, dostrzegamy jednak głębszą perspektywę, zwłaszcza w rozdziale poświęconym

zmianom tradycji romskiej pod wpływem nie tylko kultury dominującej, ale przede wszystkim wyzwaniom nowoczesności. Warunki życia Romów w społeczeństwie dominującym musiały odbić się na obrzędowości, systemie wartości i zachowaniach rodziny romskiej. Niekiedy podczas lektury wypowiedzi respondentów ma się wrażenie, że autorka trwoni czas badając kulturę romską, ponieważ nie odbiega ona zanadto od kultury dominującej. Potwierdza to fakt funkcjonowania wśród Romów selektywnej adaptacji elementów kultury świata zewnętrznego. Być może ta umiejętność swobodnego poruszania się między dwoma systemami aksjonormatywnymi nie tylko pozwoliłi mniejszości romskiej na aktywne uczestnictwo w życiu społeczeństwa polskiego, ale przede wszystkim przyczyni się do podtrzymania wartości rdzennych Romów w zmieniającej się rzeczywistości. Agnieszka J. Kowarska, nie rezygnując z barwnego, folklorystycznego opisu obrzędowości rodzinnej Romów, dokonała rzetelnej antropologicznej analizy zmian zachodzących w tej społeczności.